

УДК 316.334

СОЦІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО АУДИТУ

Мазурик О. В.*Кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

В статті здійснено аналіз сучасних підходів до розуміння соціальної відповідальності. Преп'єре всего, речь ідет об етике соціальної відповідальності Г. Йонаса. Соціальна відповідальність являється теоретичною основою соціального аудиту, поэтому какие-либо новые достижения в этой сфере должны найти свое отображение в концепции социального аудита.

Modern approaches to understanding social responsibility are analyzed in the article. First and foremost, the article concerns ethics of social responsibility suggested by H. Jonas. Social responsibility is the theoretical basis of social audit, that's why any new achievements in this sphere must be represented in the conception of social audit.

В статті здійснено аналіз сучасних підходів до розуміння соціальної відповідальності. Йдеться, насамперед, про етику соціальної відповідальності, запропоновану Г. Йонасом. Соціальна відповідальність є теоретичною основою соціального аудиту, тому будь-які нові досягнення в цій галузі повинні знайти своє відображення в концепції соціального аудиту.

Ключові слова: відповідальність, соціальна відповідальність, соціальний аудит.

Актуальність та постановка проблеми. Останнім часом соціальні мислителі все більше говорять про зміну орієнтирів в поглядах на соціальну відповідальність. Особливо це стало помітним після появи на світ праці Ганса Йонаса «Принцип відповідальності. Досвід етики для технологічної цивілізації» [1]. З'являється низка праць (П. Гаджикурбанова [2], Н. Козлова [3] та ін.), в яких деякі ідеї Г. Йонаса розвиваються, екстраполюються на пострадянську реальність, деякі піддаються критиці. Тим не менш, основні, сутнісні положення нової концепції відповідальності заслуговують уваги, подальшого розроблення і застосування в практичній площині. Йдеться передусім про концепцію соціального аудиту, в якій соціальна відповідальність виступає методологічною основою.

Нині словосполучення «соціальна відповідальність» найчастіше використовують щодо бізнесу, корпорацій, великих підприємств (т. з. «корпоративна соціальна відповідальність»). Поширеність корпоративної соціальної відповідальності в сучасних умовах обумовлена новим розумінням стратегічної конкурентоспроможності великого бізнесу, в якому разом з аспектами економічної і управлінської ефективності все більш значущо стає здатність компанії будувати з суспільством і державою цивілізовані відносини. Концепція соціальної відповідальності найчастіше впроваджується компаніями добровільно, разом з тим останнім часом її активними пропагандистами починають виступати структури громадянського суспільства, а

також державні і наддержавні органи і організації. Проте практика застосування принципів соціальної відповідальності не завжди відповідає теоретичним напрацюванням в цій галузі.

Вивчення соціальної відповідальності в конкретній організації, на підприємстві неможливо без урахування ставлення до цього феномену з боку мешканців даного регіону або країни. Сучасні дослідження констатують той факт, що переважна більшість населення України не відчуває особистої відповідальності за стан справ у країні [4, с. 368]. Тому однією з умов формування соціальної відповідальності громадян та влади науковці називають «розвиток таких соціальних інститутів прояву та реалізації суспільної відповідальності, як постійний ... вплив громадян на владу та їхній контроль за прийняттям суспільно значущих рішень» [4, с. 369], а це якнайкраще можна реалізувати за допомогою соціального аудиту.

Отже, наукова проблема полягає в недостатній теоретичній розробці, а звідси і в неповному використанні потенційних можливостей соціологічного застосування поняття «соціальна відповідальність» щодо сучасного стану впровадження соціального аудиту як елемента взаємної відповідальності бізнесу, суспільства, держави.

Метою даної статті є пошук нових ключових положень в теоретичних напрацюваннях щодо соціальної відповідальності, які можна було б додати в основу сучасної концепції соціального аудиту.

Ступінь розробленості проблеми.

Загальнофілософську основу для дослідження феномену відповідальності складають праці Платона, Аристотеля, І. Канта, М. Вебера. Розгляд проблематики відповідальності неможливий також без звертання до творчості Е. Левінаса, Г. Йонаса, К.-О. Апеля. Активно розроблялась ця проблема і за радянських часів (А. Єрмоленко, В. Канке, К. Муздибаєв, О. Плахотний та ін.).

Але справжній «бум» дослідження соціальної відповідальності починається з кінця минулого століття і продовжується по теперішній час. За період з 2000 року на пострадянському просторі захищено не один десяток дисертацій з різних аспектів соціальної відповідальності, причому переважна більшість – з економічних наук, що свідчить про практичну спрямованість досліджень в цьому напрямку та підвищення ролі бізнесу в сучасному суспільстві. Навіть дисертації з соціологічних наук, захищені в річці тематики соціальної відповідальності, також переважно про відповідальність бізнесу (І. Абрамян, Т. Зантараєв, Ю. Хмельник та ін.), корпорацій (В. Арутюнов, Б. Котляр та ін.) або управління ними (О. Будкина, О. Деревянченко, Є. Чернова та ін.). Цьому є певне пояснення, адже словосполучення «соціальна відповідальність» виникло саме по відношенню до бізнесу, тож має більшу історію та теоретичну розробленість. Проте в роботах вказаних авторів соціальна відповідальність розглядається як елемент системи корпоративного управління або як конкретний чинник підвищення репутації підприємств тощо і відсутній ґрунтовний аналіз сутності відповідальності, її соціально-філософська методологія.

Серед українських науковців, які вивчають проблеми відповідальності, відзначимо, насамперед, Є. Головаху з його висновками про руйнування в суспільстві «основ соціальної довіри, поваги та відповідальності за свої вчинки» [5, с. 22]; В. Степаненко з подібним дослідженням і висновками («Безвідповідальне суспільство?») [4]; Ю. Саєнко з монографією «Соціальна відповідальність бізнесу в Україні» [6] та ін. Вказані автори в своїх дослідженнях спираються на емпіричну базу, що дає можливість отримати об'єктивну картину соціальної відповідальності суспільства в цілому або окремих сфер його життєдіяльності. Проте нас більше цікавить сутнісний потенціал поняття «соціальна відповідальність» та можливість його застосування в концепції соціального аудиту. Серед останніх публікацій теоретичного плану з цієї проблематики заслуговує на серйозну увагу стаття О. Безрукової «Відповідальність у

соціологічному дискурсі», хоча вона, за словами автора, зосереджена лише «на моральних аспектах відповідальності» [7, с. 132].

Виклад основного матеріалу. Сучасні енциклопедичні словники соціальних наук містять велику кількість визначень та тлумачень поняття «відповідальність», розкривають її різні види (юридична, політична, соціальна, моральна тощо) з відповідним акцентом на ті або інші аспекти. Так, О. Куценко та А. Гринчук розглядають політичну відповідальність як «інститут соціальної відповідальності суб'єктів політики за наслідки їхньої політичної діяльності» [8, с. 59]. Тобто звертають увагу на діяльнісний аспект. Так само розглядається відповідальність і в Соціологічному енциклопедичному словнику – це «обов'язок і готовність суб'єкта відповідати за ... дії, вчинки та їх наслідки» [9, с. 59].

У Філософському енциклопедичному словнику відповідальність розглядається переважно як оціночна категорія, за допомогою якої можна вимірювати – це «філософсько-соціологічне поняття, яке характеризує міру відповідності особи, групи, прошарку, держави наявним вимогам, діючим соціальним нормам, правилам співжиття, правовим законам; співвідношення обов'язку і міри його виконання суб'єктом (особою, групою, класом) [10, с. 87]. Йдеться про її моральну, суспільну сутність: «відповідальність виникає на основі соціальних норм і реалізується як через певні форми контролю (громадська думка, статут, закон), так і через усвідомлення суб'єктами духовно-практичної діяльності своєї суспільної ролі» [там само].

При застосуванні поняття «соціальна відповідальність» щодо бізнесу, прийнято апелювати до її морально-етичних та соціальних характеристик: «Соціальна відповідальність виявляється, з одного боку, у дотриманні морально-етичних норм при веденні бізнесу (взаємини з працівниками, споживачами та партнерами по бізнесу), а з іншого – у підтримці різноманітних соціальних проектів, які спрямовані на групи громадськості, що безпосередньо не впливають на розвиток бізнесу конкретної компанії» [6, с. 10].

Зрозуміло, що відповідальність – явище багатогранне, тому в її структурі виділяють такі найважливіші складники: усвідомлення необхідності діяти у відповідності з суспільними вимогами і нормами як соціальними цінностями; усвідомлення своєї безпосередньої ролі через наявність внутрішніх переконань, совісті, особистих інтересів і цілей; передбачення наслідків

вибору, рішень і дій; критичність і постійний контроль за своїми діями, врахування їх наслідків для інших людей; прагнення особи до самореалізації в об'єктивному світі; самозвіт і самооцінка; готовність відповідати за свої дії [10, с. 87].

Класична концепція відповідальності склалася в Новий час. Суть її полягає в тому, що суб'єкт дії, вчинку несе відповідальність перед суспільством за його наслідки. Але там, де суб'єкт виступає учасником групи, де розподіл функцій вкрай складний і багатоланковий, а такі ситуації зустрічаються в технічній цивілізації на кожному кроці, класична концепція відповідальності втрачає свою привабливість. В зв'язку з цим отримує свій розвиток неklasична концепція відповідальності.

Дана концепція розглядає людину в світі, наповненому випадковостями, ризиком, невизначеністю, міриадами взаємозв'язків, участю в спільних справах. Складається надпроблематична ситуація щодо визначення відповідальності окремої людини, яку неklasична концепція відповідальності вирішує так: зумійте виділити відповідальність окремої людини і підрахуйте її. За наслідками підрахунку стане ясно, чи варто і в якому ступені винагороджувати або ж карати людину. Природа відповідальності така, що вона встановлюється в процесі інтерпретації (філософської та соціологічної), іншого шляху немає. При цьому завжди керуються деякими стандартами, хоча і вони постійно піддаються ґрунтовній критиці. В результаті народжується значення відповідальності, яке нікому не дане раз і назавжди. В одних випадках природа відповідальності достатньо очевидна (зігрій замерзлого, допоможи постраждалому), в інших її визначити дуже важко. Отже, як зазначає В. Канке, «в наші дні відповідальність розуміється як добро, пошук і знаходження найефективніших цінностей» [11].

Розвиток ідей про відповідальність дозволив М. Веберу сформулювати «етику відповідальності». Він започаткував її на противагу етиці переконання з метою подолання дихотомії телеологічної (яка оцінює моральність дії залежно від її наслідків) та деонтологічної (що виходить із відповідальності принципу, переконання, обов'язку) етик. Якщо етика переконання розглядає відповідальність як обов'язок особистості, відповідно до принципів, яких вона дотримується, то етика відповідальності пов'язує відповідальність не лише з дотриманням відповідних приписів, а й вимагає зважати на передбачувані наслідки діяльності. В XX ст. етика відповідальності набуває глобальних

вимірів: на засадах онтології вона розробляється Йонасом, в рамках комунікативної філософії (Апель, Габермас) розробляється дискурсивно-консенсуальна концепція відповідальності [10, с. 87-88] тощо.

Етика відповідальності з'явилася не випадково, а як своєрідний підсумок розвитку філософсько-етичної думки XX ст. Вона прийшла на зміну етикам свободи і справедливості. У етиці свободи заохочується свавілля індивіда, свобода без меж перетворюється на безвідповідальність, в анархію. Етика справедливості наполягає на рівних правах для всіх, що, як свідчить XX століття, не завжди є перешкодою на шляху соціальних катастроф. Етика відповідальності пропонує індивіду бути яким завгодно, але таким, щоб забезпечувати краще майбутнє. Вона вводить в етику феномен часу, від якого дистанціюються як етика свободи, так і етика справедливості.

Сьогодні тема соціальної відповідальності набуває особливого звучання на фоні глобальних катастроф, що переживаються людством, і які з абстрактної проблеми перетворюються на екзистенціальну реальність кожної людини. За останнє століття робилося чимало спроб пошуку і вироблення нових адекватних інструментаріїв щодо розуміння причин, значення і можливих наслідків глобальних криз в рамках біології, кібернетики, соціології, філософії техніки і ряду інших наук. Роста кількість міждисциплінарних досліджень, в яких рівною мірою бере участь гуманістична і технологічна думка. Проте акценти в спільному розгляді етичних і технологічних проблем можуть бути розставлені різним чином. Зокрема, можна акцентувати увагу на критиці сучасного типу раціональності з погляду відсутності в ній етичної складової. Саме елімінація етичної складової з раціонального дискурсу є, на думку багатьох авторів від Ясперса до Хюбнера, причиною кризового стану цивілізації. Такий хід думки, безумовно, перспективний, але недостатній. В даному випадку ми погоджуємось з П. Гаджикурбановою, яка стверджує, що необхідно також пройти шлях із зворотним вектором, керуючись вже не питанням «яким чином можливе включення етики в наукову думку?», а питанням «яка етика здатна плідно взаємодіяти з технологічною раціональністю? як повинна бути видозмінена традиційна етика, щоб проблема виживання людства могла отримати в ній теоретичне осмислення?» [2]. Допомогти нам відповісти на ці запитання може нова етика відповідальності, запропонована

Г. Йонасом.

Йонас звертає увагу на те, що оскільки знання наслідків набуває етичного значення і стає першочерговим завданням людства, це означає, що найближчі цілі всякої дії повинні піддаватися оцінці з погляду їх можливих наслідків і супутніх їм побічних ефектів. Етична дія повинна бути вписана в ширший часовий і просторовий контекст, ніж той, з яким мала справу традиційна етика. Нова етика повинна включити часове вимірювання, стати етикою майбутнього.

Внаслідок цього виникає проблема передбачення віддалених наслідків колективної діяльності і їх прогнозування. На думку Йонаса, для її вирішення слід повернути весь арсенал можливих засобів: від гіпотетичних уявних експериментів до наукової фантастики, при цьому найважливіша роль повинна бути відведена футурології, але з деякими обмеженнями. Існуюча нині футурологія, яка заснована на парадигмі науки про природу, є дітищем сучасної техніки. В її засадах закладене прагнення зміцнити і збільшити владу людини, а зовсім не контроль над цією владою. Футурологія, яка необхідна для етики майбутнього, повинна включати в якості свого найважливішого принципу страх і турботу про майбутнє, вона повинна стати футурологією застереження. Методологічно цей принцип виражається в перевазі негативних прогнозів. У такій складній системі як біосфера будь-який прогноз, навіть найточніший, носить гіпотетичний характер, а це значить, що ми ніколи не будемо здатні знати про всі наслідки наших дій. Враховуючи "апокаліпсичний потенціал" сучасної ситуації, будь-яка дія повинна бути піддана етичному аналогу методу фальсифікації Поппера – "евристиці страху".

Йонас в своїй етиці відповідальності робить певний "зсув фокусу" ціннісної ієрархії. У центрі уваги традиційної етики була ідея блага і відповідні для неї цінності як предмет бажання і прагнення людини. Зло, брехня, хвороба, смерть і т.д. – були не стільки самостійним предметом дослідження, скільки якимсь негативом, отриманим методом "від зворотного". Етичний вектор був заданий питаннями: що є істинне благо? що я повинен робити? до чого слід прагнути? На це Йонас зауважує, що людині простіше взнати, що є зло – це знання більш безпосереднє, відносно нього менше розбіжностей в думках. "Те, чого ми не хочемо, ми знаємо набагато краще, ніж те, що ми хочемо. Тому моральна філософія повинна питати про наші страхи раніше, ніж про наші бажання, щоб встановити, що ми дійсно цінуємо". Отже, Йонас вимагає сфокусувати увагу етики на тому, чого ми хотіли б уникнути. У цьому і

полягає евристична функція страху: оцінюючи можливі наслідки якої-небудь дії, слід брати до уваги не стільки ті блага, до яких вона може привести, скільки те зло, яке вона може спричинити собою. Страх повинен застерегти людство від необачних кроків і орієнтувати в першу чергу на негативні прогнози можливих наслідків наших дій.

На жаль, дані теоретичні напрацювання Г. Йонаса, зокрема щодо категорії «страх», часового та просторового контексту соціальної відповідальності, ще не знайшли свого відображення та широкого застосування на практиці. Про це свідчить аналіз існуючих методик дослідження соціальної відповідальності взагалі та в рамках проведення соціального аудиту зокрема.

В умовах зростаючого розриву між теорією та практикою застосування соціального аудиту, ми спостерігаємо збільшення кількості емпіричних досліджень як прояв певної компенсації в даній сфері, проте здобуте знання за допомогою цих досліджень потребує критичного осмислення. Наприклад, 12 показників перевірки соціальної відповідальності сучасних корпорацій, які сформовані за результатами дослідження і пропонуються японською газетою «Асахі» [див. 6, с. 8-10], – не можуть бути повністю прийнятними в українських реаліях. Деякі з них не просто неактуальні для українських працівників, а й виглядають навіть кумедно, наприклад, щодо «свободи використання дівочого прізвища» для жінок [6, с. 9]. Це ще раз свідчить про те, що поняття «соціальна відповідальність» має не тільки часовий, просторовий, професійний, але й національний відтінок, а отже повинне мати відповідні соціальні показники для вимірювання в рамках проведення соціального аудиту.

Висновки та перспективи подальших наукових пошуків. Якщо людство хоче вижити, основоположним (за Йонасом) повинен стати принцип відповідальності. За такою самою логікою соціально відповідальними повинні бути всі підприємства, організації, які прагнуть вижити в умовах жорсткої конкуренції та зростаючого впливу оточуючого середовища. Для перевірки реального стану соціальної відповідальності в суспільстві та його структурних підрозділах можливе застосування такого засобу соціального контролю як соціальний аудит. Соціальна відповідальність є теоретичною основою соціального аудиту, тому будь-які нові досягнення в цій галузі повинні знаходити своє відображення в концепції соціального аудиту. В подальшому планується

застосовувати деякі положення нової етики відповідальності в методиці проведення соціального аудиту.

Література:

1. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації [Текст] : пер. з нім. / Ганс Йонас. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
2. Гаджикурбанова П.А. Страх и ответственность: этика технологической цивилизации Ганса Йонаса [Электронный ресурс] // Сектор этики Института философии РАН. Этическая мысль. Вып. 4. М.: ИФ РАН, 2003.– Электрон. дан. (1 файл).– Режим доступа: <http://ethics.iph.ras.ru/em/em4/10.html>. - Название с экрана.
3. Козлова Н.П. Концепция моральной ответственности в философии Г. Йонаса [Электронный ресурс] // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. № 2. 2006. С. 71-82. – Электрон. дан. (1 файл). – Режим доступа: http://www.philos.msu.ru/vestnik/philos/art/2006/kozlova_concept.htm. - Название с экрана.
4. Степаненко В. Безвідповідальне суспільство? / В. Степаненко // Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін: за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – С. 358-370.
5. Головаха Е.И. Феномен «аморального большинства» в постсоветском обществе: трансформация массовых представлений о нормах социального поведения в Украине / Е.И. Головаха // Экономические и социальные перемены: мониторинг общественного мнения. – 2002. – №6. – С. 20-22.
6. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні / Відп. ред.: Ю. Саєнко. – К.: «Батискаф», 2002. – 72 с.
7. Безрукова О. Ответственность в социологическом дискурсе / Ольга Безрукова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. - №2. – С. 132-141.
8. Соціологія політики: Енцикл. словник / Авт.-упоряд.: В.А. Полторак, О.В. Петров, А.В. Толстоухов. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2009. – 442 с.
9. Социологический энциклопедический словарь. На русском, английском, немецком, французском и чешском языках. Редактор-координатор – академик РАН Г.В. Осипов. – М.: Издательская группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – 488 с.
10. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – 744 с.
11. Канке В.А. Философия: Учебное пособие для студентов высших и средних специальных учебных заведений / В.А. Канке. – М.: Логос, 2001. – 272 с.